

Բաֆֆի Քորթոշյան
ԱՐԱՄՈ ԳՅՈՒՂԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

էջ 1

Սաթենիկ Խուրշուդյան
ՎԻՍԱԳՐԵՐՆ «ԱԿՕՍ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ

էջ 27

Բաֆֆի Քորթոշյան
ԽՆՁՈՐԵՍԿԻ ՍՔ. ՀՈՒԹՄԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԱՎԱՆՊԱՏԱՆ ԲԵՐԾԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԲԵՐԾԱԳՐԵՐԸ

էջ 35

Աշոտ Բակոբյան
ՆՊԱՏ ԼԵՈՒՆ ԳԱԳԱԹԻ ՎԱՆԲԸ

էջ 39

Էմմա Աբրահամյան
ՃԱԿՈՒՈՒ

էջ 45

Աշոտ Բակոբյան
ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՈՒՆԵՆԵՐ ՍԱՆՆԱՊԱՏԻ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆԲԻՑ

էջ 61

Էմմա Աբրահամյան
ՎԱՆԻ ՏԻՐԱՄԱՅՐ ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳԸ

էջ 63

Բաֆֆի Քորթոշյան
ԵԶՆԱԳՈՍԵՐՑԻ ՄԵԼԻՔ ՄԻՐԶԱՆԱՆԻ
ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԲԱՐԸ

էջ 64

N 21

2025

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՅՅԻ ԲՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMIK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳԶԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԲՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎԱՆՍՏՈՂ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE FOUNDATION
Engaged in informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ՐԱՅՅԻ ԲՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue
RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ 16/1

Nikol Duman 16/1, Yerevan, RA

raa-am.org

armenianarchitecture.org

artsakhmonuments.org

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

📄 Հայկական ճարտարապետություն

📘 ուսումնասիրող հիմնադրամ RAA Foundation

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture Foundation

ՎԻՍԱԳՐԵՐՆ «ԱԿՕՍ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄ

Սաթենիկ Խուրշուդյան

Հայ ժողովրդի դարավոր պատմությունն անխզելիորեն կապված է նաև գաղթաշխարհի հետ: Տարաբնույթ իրադարձություններով պայմանավորված՝ հայերը ստիպված են եղել իրենց կենսագործունեությունն ապահովել նաև Մայր հայրենիքից հեռու: Հայաբնակ հոծ գաղութներ են ստեղծվել Եվրոպայում, Մերձավոր Արևելքում, Հնդկական ենթասամաքում, Փոքր Ասիայում, այժմյան Ռուսաստանի Դաշնության մի շարք մարզերում և այլուր: Հիշյալ վայրերում հայի ինքնության պահպանման առանցքային գործոններից մեկը գիրն է եղել, որն արտահայտվել է ինչպես ձեռագիր մատյանների ընդօրինակմամբ, եկեղեցիների որմերին և կոթողներին վիմագրեր փորագրելով, այնպես էլ հետագայում գրքի ու պարբերական մամուլի հրատարակությամբ: Այսպես՝ հայկական հնագույն գաղթավայրերից մեկը Կ.Պոլիսն է (այժմ՝ Ստամբուլ), իսկ պոլսահայ գաղութը թերևս եղել է Փոքր Ասիայի ամենահայաշատ կենտրոնը: Այստեղ ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագրեր են մեզ հասել, տեղում լայն ծավալների էր հասել տպագրի գրքի հրատարակությունը, իսկ մի քանի անուն պարբերական մամուլի էջերում տպագրվել-հանրայնացվել են քաղաքական, ազգային, պատմաբանասիրական, հնագիտական և թեմատիկ այլ ուղղվածությամբ հոդվածներ:

Ի թիվս այլ ուշագրավ աղբյուրների՝ պոլսահայ մամուլի էջերում ամբարված է հայ գրավոր ժառանգությունը լուսաբանող վիթխարի նյութ: Այդ շարքում մեզ հատկապես հետաքրքրում են այն հոդվածներն ու հաղորդումները, որոնք անմիջականորեն կապված են հայ վիմագրության հետ, ուստի սույն հրատարակմամբ սկսում ենք հայ գրավոր ժառանգությունն ուսումնասիրող մի շարք, որի հիմնական նպատակը հայ և օտարալեզու մամուլի էջերում ցրված և ցավալիորեն հաճախ նաև կորսված վիմագրերն է մի բերելը, դասակարգելն ու համապատասխան քննություն իրականացնելն է: Իբրև այդպիսին՝ մեր հավաքչական աշխատանքները սկսել ենք Կ.Պոլսում հրատարակվող «Ակօս» շաբաթաթերթի¹ (1996-2024 թթ.):

Հավելենք, որ «Ակօս»-ում հիշատակված վիմագրերը ներկայացնում ենք ժամանակագրական կարգով՝ շարադրանքում նշելով հոդվածի հեղինակին (եթե հայտնի է) և խորագիրը, իսկ տողատակում՝ շաբաթաթերթի տարին, համարը, օրանունը և էջը: Որոշ վիմագրեր վերծանել ենք բացառապես հոդվածներում առկա լուսանկարների հիմամբ:

ա. Սարգիս Մերովբեան, «Անին ինչպես ծախսեցինք յոյներուն»².

Հոդվածում հիշատակվում են Վարագա Սբ. Նշան վանքի Սբ. Գևորգ գավթի մեջ գտնվող Պետրոս կաթողիկոսի և Սենեքերիմ թագավորի տապանաքարերի արձանագրությունները, որոնք հոդվածագիրը մեջբերում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Ներսես Սարգիսյանի «Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» գրքից.

Թին. ԴՃՀԱ (1022): Այս է հանգիստ տն. Պետրոսի կթողիկոսին., որ ի Տրապիզոն զգետն ճրոխ. արգելաց. առաջի Վասիլ արքային³:

Այս է հանգիստ Սենեքերիմ թգորին., թվին ԴՃՀԸ (1029)⁴:

Առաջին արձանագրությանն անդրադարձել է նաև Հ. Օրբելին⁵, որի վերծանությունը համապատասխանում է վերոհիշյալ օրինակին, իսկ Ղևոնդ Փիրղալեյանի մոտ այսպես է.

«Թվին ՆՀԱ (1022) ...»⁶:

Սակայն պետք է նկատել, որ Պետրոս Գետադարձի մահվան թվականն ընդունված է համարել 1058-ը: Մաղաքիա արք. Օրմանյանը նշում է. «Պետրոս հեռուէն լսելով եւ դիտելով իր հայրենեաց տառապանքը, եւ ցաւագին հառաջանքներ արձակելով, կը կնքէ իր կեանքը Մեքաստիոյ վանքին մէջ, 1058-ին առեւնները, եւ կը թաղուի նոյն վանքին մէջ»⁷:

1 1996 թվականից Ստամբուլում հրատարակվող քաղաքական, հասարակական շաբաթաթերթ, որն առաջին հայերեն-թուրքերեն երկլեզու պարբերականն է: Հիմնադրվել է հայագի մտավորական Հրանտ Դինքի կողմից՝ Թուրքիայի հայերի խնդիրները հանրայնացնելու նպատակով: Յավոք, 2007 թվականի հունվարի 19-ին իր իսկ հիմնած խմբագրության մուտքի մոտ սպանվեց Հրանտ Դինքը: Թերթը լույս է տեսնում առ այսօր:

2 **Մերովբեան Ս.**, Անին ինչպես ծախսեցինք յոյներուն, «Ակօս», 2010, № 751, 20 օգոստոսի, էջ 4: Հմմտ. **Մերովբեան Ս.**, Պետրոս Գետադարձ եւ Տրապիզոնի Ամենափրկիչ վանքը, «Թուրքիա», 1984, № 894, 15 մարտի, էջ 10:
3 **Սարգիսեան Ն.**, Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներտիկ, 1864, էջ 256: Հմմտ. **Մերովբեան Ս.**, Անին ինչպես ծախսեցինք յոյներուն, էջ 4:
4 **Սարգիսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 257: Հմմտ. **Մերովբեան Ս.**, Անին ինչպես ծախսեցինք յոյներուն, էջ 4:
5 **Օրբելի И.** Избранные труды. Ереван, 1963. С. 475.
6 **Տեր-Ստեփանյան Ա.**, Վիմագրերը Մատենադարանի ձեռագրերում, «Վարձք», 2016, № 11, էջ 20:
7 **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, Ա, Էջմիածին, 2001, էջ 1461:

Վարզավանք (լուս.՝ Մ. Կարապետյանի (ՀՃՈՒ), 2004 թ.)

Ուստի վերոնշյալ 1022 թվականը կաթողիկոսի ոչ թե մահվան, այլ Գետարգելության թիվն է⁸: Հարկ է նշել, որ Օրմանյանը Պետրոս Գետադարձի ամփոփման վայրը նշում է Սեբաստիան, իսկ Հ. Ոսկյանը՝ Վարզավանքը՝ ելնելով տեղում առկա տապանաքարի գոյությամբ: Նա նկարագրում է Վարզավանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու գավիթը՝ զարդարված արքայատկերներով, և գրում. «Այստեղ կը ցուցուին գերեզմանները կաթողիկոսի մը, թագուհիի մը և թագաւորի մը: Կաթողիկոսն է Պետրոս Գետադարձ, որուն տապանագիրն է թվին ԴՆՀԱ ...»⁹:

բ. Սարգիս Սերովբեան, «Ամենափրկիչ վանք»-ի յիշատակարանը¹⁰.

Ինչպես նշում է հոդվածագիրը, Տրապիզոնի Սր. Ամենափրկիչ վանքի արձանագրության մասին առաջին անգամ գրվել է Ազգային հիվանդանոցի «Մուրբ փրկիչ» ամսաթերթում (1980, № 363, հունվար), ապա՝ «Քուլիս» հանդեսի էջերում¹¹: Մույն հարթ քարը, որի ողջ մակերեսը զբաղեցնում է 14 տողանի արձանագրությունը, բաժանված է երեք բեկորի, որից պահպանվել են միայն երկուսը: Սերովբեյանն արձանագրությունը տրոհել է վերջակետերով, գրի առել՝ պահպանելով բանաստեղծական հանգավորումը, ինչպես ժամանակին ընդօրինակել է Մինաս վրդ. Բժշկյանն իր «Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով» աշխատության մեջ¹²:

Սերովբեյանը վիմագրի պակաս հատվածները լրացրել է՝ օգտվելով Բժշկյանից: Սակայն կորած քառորդ մասի վրա արձանագրված 12-րդ տողի առաջին կեսը ևս պակասում է Բժշկյանի մոտ, ուստի հեղինակն այդ հատվածը պարզապես կետանշել է:

8 Տեր-Ստեփանյան Ա., նշվ. հոդվ., էջ 22:
 9 Ոսկեան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Ա, Վիեննա, 1940, էջ 273:
 10 Սերովբեան Ս., «Ամենափրկիչ վանքի»-ի յիշատակարանը, «Ակօս», 2010, № 752, 27 օգոստոսի, էջ 4:
 11 Սերոբեան Ս., Պետրոս Գետադարձ և Տրապիզոնի Ամենափրկիչ վանքը, էջ 10-11:
 12 Բժշկեան Մ., Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819, էջ 83:

Տրապիզոնի Սր. Ամենափրկիչ վանքի արձանագրությունը (լուս.՝ Զ. Մարգարյանի (ՀՃՈՒ արխիվ), 2011 թ.)

Ստորև ներկայացնում ենք հիշյալ վիմագրի մեր ընթերցումը՝ օգտվելով երջանկահիշատակ Զավեն Մարգարյանի՝ ՀՃՈՒ արխիվում առկա լուսանկարից, նշելով սղված և պակաս (համապատասխանաբար կլոր և ուղղանկյուն փակագծերում) բառերը, ինչպես նաև որոշ բառերում առկա տարբերումները.

Փառաց տաճարս ա(ստուա)ծա(յ)ին, յերկրի դրախտ կեն[ա]ց փայտին, կանգնեալ յանուն Ամենափրկիչին, ի յոթհարիւր թուականի յեքսանասուն եւ եր[ե]քին (1424 թ), ի կաթ(ո)ղիկոսութե(ա)ն հայոց մեծաց տ(ե)ր | Պաղոսի ուղ(ո)ափառի, ի ժամանակս բարեպաշտի Կիր Ալէքս թագաւորի: Խոճա Ստեփաննոսն պատուելի | շինեաց զտաճարս հրաշալի իւր յիշատակ անջնջելի եւ ծնաւոյաց իւր կրկնակի եւ կենակցին իւրոյ Սելիքա Խ(ա)թունին եւ զաւակաց իւրոց մեծի եւ փոքու: Արդ, ես՝ խոճա Ստեփաննոսս, ստալցա ի հալալ արդեանց իմոյ զտեղի վանացս իւր անդաստանովն եւ շինեցի զուսագարդ տաճարս յիշատակ հոգևոյ իմո եւ ի վայելումն մանկանց Սիոնի եւ ետու ի մ[ի]սրանք ս(ուր)բ ուխտսիս ես՝ Խոճա Ստեփաննոսս եւ իմ որդիքս զի հասա[լրակ] ամ(ենայն) քրիստոնէից է վանքս եւ կրանաւորաց որք [բն]ակեալ են ի սա եւ ա(ստուծոյ) տուն եւ ոչ որ չունի իշխանութիւն | [ոչ յի]մոց եւ ոչ յաւտարաց, իբրեւ զմարմնաւոր հայրենիք իշխել ի վեր(այ) վանացս: Այլ ազատ է ազատի | [եւ

ա(ստուծոյ) տուն այլ միայն զխնամս տանելով և զամենայն մարմնական կարիք ս(ուր)ք վանացս կատարելով: | [Ս(ուր)ք Նշանս աստուածընկալ յիշատակ է խոճա] Ստեփաննոսին և որդ(ւոյ) իմո(յ) պ(ա)ր(ոն) Սկըրտչին | ... հրամանաւն ա(ստուծոյ) կատարեցի ս(ուր)ք տաճարս | [և մատուռ նորին] ս(ուր)ք Կարապետին և շուրջապատ իւր պարսպով | [յիշատակ ինձ և ծնաւոյս իմոյ և ամենայն ազգա]կանաց:

Տարրնքերցում. **Բժշկյանի** մոտ «տաճարս»-ի փոխարեն՝ «տաճար», «ի յուրեքարի»-ի փոխարեն՝ «ի ուրն հարիւր», «քուականին»-ի փոխարեն՝ «քուականին», «յեթանասուն»-ի փոխարեն՝ «եօթանասուն», «Պատրոսի»-ի փոխարեն՝ «Պօղոսի», «խոճա»-ի փոխարեն՝ «խօճայ», «Ստեփաննոսն»-ի փոխարեն՝ «Ստեփաննոսըն», «զտաճարս»-ի փոխարեն՝ «տաճարս», «իւր»-ի փոխարեն՝ «յիւր», «ծնաւոյս»-ի փոխարեն՝ «ծնողաց», «խոճա»-ի փոխարեն՝ «խոճայ», «անդաստանովն»-ի փոխարեն՝ «անդաստանան», «հոգոյ իմո»-ի փոխարեն՝ «հոգոյ իմոյ», «Միոնի»-ի փոխարեն՝ «Միովնի», «միաբանք»-ի փոխարեն՝ «միաբանից», «խոճա»-ի փոխարեն՝ «խօճայ», «կրանատրաց»-ի փոխարեն՝ «կրօնատրաց», «յատարաց»-ի փոխարեն՝ «յօտարաց», «մարմնական»-ի փոխարեն՝ «մարմնատր», «խոճա»-ի փոխարեն՝ «խօճայ», «որդ(ւոյ) իւրո(յ)»-ի փոխարեն՝ «որդոյ իւրոյ», «Սկըրտչին | ... հրամանաւն ա(ստուծոյ) կատարեցի ս(ուր)ք տաճարս | և մատուռ»-ի փոխարեն՝ «Սկրտչին և մատուռ», «շուրջապատ»-ի փոխարեն՝ «շրջապատ», «ծնաւոյս»-ի փոխարեն՝ «ծնողաց», «իմոյ»-ի փոխարեն՝ «իմոց»: **Սերոբեանի** մոտ «ա(ստուածային)»-ի փոխարեն՝ «ածային», «կաթ(ո)ղիկոսութե(ա)ն»-ի փոխարեն՝ «կաթ(ո)ղիկոսութեան», «Ալէքս»-ի փոխարեն՝ «Ալէքսի», «Ստեփաննոսն»-ի փոխարեն՝ «Ստեփաննոս», «իւր»-ի փոխարեն՝ «իւր», «իւրոյ»-ի փոխարեն՝ «իւրոց», «մեծի ես»-ի փոխարեն՝ «մեծիի», «Ստեփաննոս»-ի փոխարեն՝ «Ստեփաննոս», «հոգոյ իմո»-ի փոխարեն՝ «յոգոյ իմո», «յիմոց»-ի փոխարեն՝ «իմոյ», «վանացս»-ի փոխարեն՝ «վանայցըս», «Ստեփաննոսին»-ի փոխարեն՝ «Ստեփաննոսի», «որդ(ւոյ) իւրո(յ)»-ի փոխարեն՝ «որդոյ իմո», «Սկըրտչին»-ի փոխարեն՝ «Սկրտչին», «զ(ուր)ք»-ի փոխարեն՝ «ս(ուր)ք», «Կարապետին»-ի փոխարեն՝ «Կարապետն»:

Բժշկյանի աշխատությունից կարողանում ենք պարզել մեզ համար կարևոր մի հարց. դա արձանագրության նախնական տեղադրությունն է, որի մասին հստակ հիշատակություն կա վարդապետի մոտ: Այսպես՝ «Եկեղեցւոյ դրան վրայի մեծ միակտուր մէրմէր վիմին վրա գրած է այս յիշատակագիրը»¹³, մինչդեռ հողվածագիրը տապանաքարը տեսել է Տրապիզոնի՝ քանգարանի վերածված Սր. Սոֆիա եկեղեցու մոտ¹⁴: Հողվածագրի գրառումներից տեղեկանում ենք, որ Ամենափրկիչ վանքին անդրադարձել է նաև Ճեմաթ Շենթյուրքը 1975 թ. Ստամբուլում տպված իր «Տրեբիզոնդ» գրքում, որտեղ ևս նշում է, որ այն գտնվում է Այա Սոֆիայի քանգարանում¹⁵:

13 Նշվ. աշխ., էջ 85:
 14 **Սերոբեան Ա.**, «Ամենափրկիչ վանքի»-ի յիշատակարանը, էջ 4:
 15 **Şentürk C.**, Trebizonad, İstanbul, 1975, s. 51-53.

Բեդրետտին քաղամասում հայտնաբերված տապանաքարերը (լուս. արտասպ. Կիրեղ Ս., ճշվ. հողվ., էջ 4)

գ. Սարգիս Կիրեղ, «Հայրենակիցի գիտակցութիւնը պահեց տապանաքարը» և Սարգիս Սերովբեան, «Շիրմաքարերը կը խօսին»¹⁶.

Ստամբուլի Կարմնփաշայի Բեդրետտին քաղանասի բնակիչներն իրենց պատմական արժեքներին տեր կանգնելու համար 2011 թ. միություն են հիմնում: Այդ քաղամասը նախապես հաշվառված էր որպես պահպանության արժանի վայր: Դանապարհաշինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվում է հայերեն արձանագրությամբ երկու տապանաքար: Միության առեմապետ Սուլեյման Սոնկյուրն ապահովում է քարերի անվտանգությունը, ապա լուսանկարում և ներկայացնում հուշարձանների պահպանությամբ զբաղվող խորհրդին: Սերովբեյանը պնդում է, որ այնտեղ գերեզմանատուն է եղել, որը հայկական մի շարք գերեզմանատների նման ավերվել է¹⁷: Վերջինս ներկայացրել է տապանագրերից մեկի վերծանությունը՝ առանց թվականի, իսկ մյուսն անընթեռնելի համարելով՝ նշում է միայն թվականը: Ահա տապանագրերի վերծանությունները.

Այս է տ(ա)պ(ա)ն վանեցի Սարգսի որդի | մահտեսի Տեր Աբրա/համին, որ փոխեց/աւ առ Զ(րիստո)ս, ք(վ)ին | ՌՃԼԹ (1690):

[Այս է] տապան | [հան]գատեան | ...քացի Խա[ն]ճի | Յակո[բ]ի կողակիցըն | ...րէնցիան | [հա]նգեաւ | [թվին] ՌՄԼԲ (1783):

դ. Սարգիս Սերովբեան, «Վերին Եփրատի ուխտագնացութիւնը»¹⁸.

16 **Կիրեղ Ս.**, Հայրենակիցի գիտակցութիւնը պահեց տապանաքարը; **Սերովբեան Ա.**, Շիրմաքարերը կը խօսին, «Այօս», 2011, № 792, 10 յունիսի, էջ 4:
 17 Նույն տեղում:
 18 **Սերովբեան Ս.**, Վերին Եփրատի ուխտագնացութիւնը, «Այօս», 2011, № 795, 1 յունիսի, էջ 4:

Խաչքարի արարերեն արձանագրությունը (լուս.՝ Բ. Քորթոշյանի (ՀճՈՒ), 2007 թ.)

Հողվածը նվիրված է Դերջան գավառի Ապարանք գյուղի Սբ. Դավիթ վանքին: Հիշատակվում է հայկական ամենաբարձր խաչքարը (5 մ բարձրությամբ)¹⁹, որի նեղ կողմի վրա առկա է արաբերեն արձանագրություն՝ ըստ հողվածագրի թվագրված սելջուկյան իշխան Նաստետտիհի շրջանով, այն է՝ 1191-1194 թթ.²⁰:

Այնինչ նշված արձանագրությունն ընթերցել և թարգմանել է Բաֆֆի Քորթոշյանը՝ այն համարելով սելջուկ սուլթան Դիյաս Ալ-Գին Քեյխոսրովի ժամանակաշրջանի՝ 1194 թ.²¹:

ե. Ֆունտա Թոսուն, «Ս. Մինասին նախագիծը պատրաստ է»²²:

Ըստ հողվածագրի՝ Էրզրում քաղաքի մերձակա Կես գյուղի Սբ. Մինաս եկեղեցին կառուցվել և օծվել է 1790 թ. հին և փլատակ մի եկեղեցու տեղում, որի

19 Հրայր Բազե, Խաչքար, Երևան, 2017, էջ 5, 415:

20 Սերովբեան Ս., Վերին Եփրատի ուխտագնացությունը, էջ 4:

21 Հրայր Բազե, նշվ. աշխ., էջ 413:

22 Թոսուն Ֆ., Ս. Մինասին նախագիծը պատրաստ է, «Ակոս», 2012, № 833, 30 մարտի, էջ 1:

Սբ. Մինաս եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2010 թ.)

մասին վկայում է տաճարի որմերից մեկում ագուցված խաչքարի²³ արձանագրությունը²⁴:

Թուին Հայոց Ռ-ՃՂԹ (1730):

Հավանական ենք համարում, որ խոսքը Քոսյանի նշած «ներքուստ դրան որմին մեջ հաստատուած... սպիտակ մարմարիոն փոքր»²⁵ խաչքարի արձանագրության մասին է, որի ամբողջական արձանագրությունն է. «Յիշակ. է Մուսէս Գուլա Տեփանոս Ռ-ՃՂԹ (1740)»²⁶:

Կարծում ենք նաև, որ արձանագրության թվականը բավարար հիմք չէ մտածելու, թե այն ավելի հին եկեղեցու տեղում է կառուցվել: Միզուցե խաչքարը բերվել է այլ տեղից կամ մոտակա գերեզմանատան խաչքարերից է եղել, որ պարզապես ծառայել է որպես շինաքար:

գ. [Խմբագրական] «Մշակութային եղեռնի նոր օրինակ մը ես»²⁷:

Թուրքիայում, ցեղասպանության ուրացմանը զուգահեռ, ոչնչացվում են հայկական բոլոր հետքերը, ճարտարապետական կոթողները: Մալքարայի քաղաքապետարանի ձեռնարկած քաղաքաշինության աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել են շիրմաքարեր, որոնք օգտագործվել էին որպես կոյուղու կափարիչներ: «Ակոս»-ին այս տեղեկությունը հաղորդել է Իլմիր Պալազոզլին, որի վկայությամբ՝ Մալքարայի հայկական գերեզմանատունը թալանվել է 1950 թ., և քաղաքապետ Հասան Թյուրյունյուն այդ շիրմաքարերը գործածել է որպես

23 Armenian Architecture: A Documented Photo-archival Collection on Microfiche, Project Director: V. L. Parsegian, Zug, Switzerland, V. 6; pt. 2, 1988-1989, Mf. 76. 2010 թ. եկեղեցի այցելած ՀճՈՒ հիմնադրամի արշավախումբը խաչքարը չի տեսել (ըստ արշավախմբի անդամների տեղեկության):

24 Թոսուն Ֆ., նշվ. հոդվ., էջ 1:

25 Քոսեան Յ., Բարձր Հայք, հ. Բ՝ Կարնոյ գիղերը, Վիեննա, 1926, էջ 177:

26 Նույն տեղում:

27 «Ակոս», 2012, № 840, 18 մայիսի, էջ 1:

Մայքրայտյուն հայտնաբերված տապանաքարը (լուս.՝ արտատպ. «Ակօս», 2021, № 840, 18 մայիսի, էջ 1)

կափարիչներ²⁸: Ստորև հողվածում առկա լուսանկարի հիման վրա մեր կողմից արված վերծանությունը.

[Այ]ս է տապան հանգստեան | ... Ծառուկի կողակից | [Մա]րեամին, որ հանգեաւ ի | .. [թվի]ն հ(ա)յ(ոց) ՌՄՉԳ ԻՊԸ (1835):

է. [Խմբագրական] «Խոնարհած Ս. Սարգիս տաճարը»²⁹.

Մալմաստ գավառի նախկին հայաբնակ Գրիշկ գյուղում պահպանվել են Սբ. Սարգիս եկեղեցու ավերակները³⁰: Ըստ հողվածի՝ խորանախորշի աջ կողմի պատի քարերից մեկին նկատելի է մի եղծված գիր³¹.

Ես ... այ... 1804³²:

Հարկ է նշել, որ արձանագրությունը տեսել է ՀՃՈԻ հիմնադրամի արշավախումբը՝ «Խորանից հարավ՝ որմնասյան արևմտահայաց երեսին, պատահական դիրքով...»³³, որի ճիշտ ընթերցումն է. «...էս | յ(ի)շ(եցէք) | Ք(րիստո)ս, թվ(ին) Ռ/ՃԵ (1656)»³⁴:

28 Նույն տեղում:

29 «Ակօս», 2013, № 887, 19 ապրիլի, էջ 2:

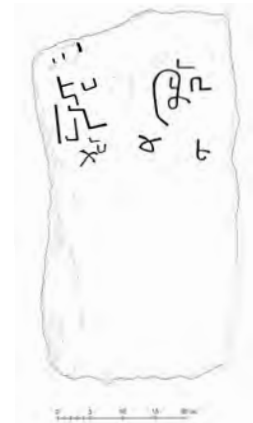
30 Եկեղեցու մասին տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Հայաստանի պատմություն, հ. Բ՝ Մալմաստ, Երևան, 2017, էջ 139-141:

31 «Ակօս», 2013, № 887, 19 ապրիլի, էջ 2:

32 Նույն տեղում:

33 **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 141:

34 Նույն տեղում:

Սբ. Սարգիս եկեղեցու արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 թ. և գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի (ՀՃՈԻ), 2017 թ.)

ը. Սարգիս Սերովբեան, «Մարայի հայոց գերեզմանատունը»³⁵.

2013 թ. ապրիլի 19-ին Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ տեր Գրիգոր Ժ. վրդ. Չիֆթճյանը տեղագրման նպատակով այցելում է Մալմաստի նախկին հայաբնակ Մավրա գյուղի հայկական գերեզմանատուն: Հողվածագիրը մեջբերում է վարդապետի արձանագրած փաստերը: Հարյուրավոր տապանաքարերից միայն մի քանիսի վրա են պահպանվել արձանագրություններ³⁶: Այսպես.

Ռ-Խ (1591)³⁷:

Յիշ[ատա]կ է Սբ. խաչս Մարիամին, թվ[ին] ՌՄԻԲ (1773)³⁸:

Հարկ է նշել, որ արձանագրությունները տեսել է ՀՃՈԻ հիմնադրամի արշավախումբը: Դրանց ճիշտ ընթերցումներն են. «...է... | թվին Ռ-Խ/Ս (1592)» և «Յիշ(ատա)կ է ս(ուր)ք խաչս Մարք(ա)րիտին, թվ(ին) ՌՄԻԲ (1779)»³⁹:

Մավրայի հայոց գերեզմանատան՝ 1591 թ. խաչքարը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 և 2017 թթ.)

35 «Ակօս», 2013, № 888, 26 ապրիլի, էջ 4:

36 Նույն տեղում:

37 Նույն տեղում:

38 Նույն տեղում:

39 **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 444:

Սավրաջի հայոց գերեզմանատան՝ 1773 թ. տապանաքարը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 թ. և գրչ.՝ Ս. Գանիեյանի, 2017 թ.)

Բաղեշի եկեղեցին (լուս.՝ Ս. Գանիեյանի, 2018 թ.)

թ. Սարգիս Սերովբեան, «Քարեղեն քաղաքը՝ Բաղեշ կամ Պիթիս»⁴⁰.

Հողվածագիրը հիշատակում է Բաղեշ քաղաքի չորս վանքերը՝ Ամլորդու, Գոմաց Սբ. Աստվածածին, Ավելխու Սբ. Աստվածածին, Խնդրակատար Սբ. Աստվածածին՝ նշելով, որ բացի այս չորս վանքերից՝ քաղաքի մեջ կան նաև չորս հոյակապ եկեղեցիներ: Գրանցից հիշատակում է Կարմրակ Սբ. Նշանը և նրա որմերին պահպանված արձանագրությունը.

Ռ-ՅԼԳ / 1884:

Ժ. Ույկար Կյուլթեքին, «Շրջուն շիրմաքարեր»⁴¹.

Ստամբուլի Քարթալի շրջանում՝ քաղաքապետարանին պատկանող շինություններից մեկի տարածքում պատահաբար հայտնաբերված բազմաթիվ շիրմաքարերի մեջ ուշադրության արժանացավ մի տապանաքար, որի վրա գրված էր.

Կ. / Խալֆա / Կարապ(ե)տ / Պալեան:

Հիշատակված անձն ազգային բարերար Կարապետ Ամիրա Պալյանն է՝ Օսմանյան կայսրության արքունի ճարտարապետը: Հեղինակն է Ստամբուլի մի շարք նշանավոր շինությունների: Թե ինչպես են այդ տապանաքարերը հայտնվել այդտեղ, քաղաքապետարանը հրաժարվել էր որևէ մեկնաբանություն տալ: Ուսումնասիրող Բարս Թուղլաճին⁴² իր «Պալյանների ընտանիքը» ուսումնասիրության մեջ հիշատակում է, որ Կ. Պալյանը

թաղված է Պեշկեքաշի հայոց գերեզմանատանը: Այս տեղեկության կողքին կցում է շիրմաքարի լուսանկարը՝ նշելով, որ տապանաքարերն այժմ կորսված են: Նմանօրինակ է Փանկալթի երբեմնի հայոց գերեզմանատունը, որի մարմարյա շիրմաքարերը որպես սալահատակ գործածվել են պանդոկների, Ստամբուլի ռադիոկայանի և այլ վայրերի շինարարության մեջ⁴³:

Մեր կատարած ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս այդ հարցի շուրջ որոշակի պարզաբանումներ անել՝ մեջբերելով Կ. Պոլսում տպագրված թերթերից մեկում առկա նյութը. «Կառավարութիւնը որոշած է Փանկալթի հայոց գերեզմանատունը «խփիմիք» (պետականացնել) ընել...»⁴⁴: Ավելի ուշ թուրքական «Sabah» թերթը հրապարակում է «Ստամբուլի հնագույն ընտանիքները» խորագրով ցանկ, որում տեղ են գտել նաև հայագի Պալյանները: Նշվում է, որ Կ. Պալյանը կառուցել է 7 պալատ, 4 գործարան, 1 սգկիթ, 2 հիվանդանոց, 3 դպրոց, 2 ջրամբար, 7 եկեղեցի⁴⁵: Թուրքական «Dünya Bülteni» լրատվականի փոխանցմամբ՝ Ստամբուլի Սկյուտար թաղամասի Սուրբ Խաչ հայկական գերեզմանոցի տարածքում բացվել է Պալյանների ընտանիքի հուշահամալիրը, որտեղ էլ 2020 թ. ՀՃՈՒ հիմնադրամի արշավախումբը տեսել է Կ. Պալյանի տապանաքարը:

Ժա. Ծովինար Լոքմակեօղևան, «Առանց Արցախի չկայ Հայաստան, ինչպես չկայ Արցախ առանց Հայաստանի»⁴⁶.

Հողվածագիրը շրջագայության ընթացքում Արցախի Ասկերանի շրջանի Դաշուշեն գյուղում տեսել

40 Սերովբեան Ս., Քարեղեն քաղաքը՝ Բաղեշ կամ Պիթիս, «Ակօս», 2015, № 974, 2 յունուարի, էջ 4:

41 Կիլիբեքին Ու., Շրջուն շիրմաքարեր, «Ակօս», 2015, № 977, 23 յունուարի, էջ 1:

42 Բարսեղ Միքայելի Թուղլաճյան, հայ բանասեր: Թուրքական մամուլում և գրականության մեջ տպագրվել է Բարս Թուղլաճի գրական անվանք:

43 Կիլիբեքին Ու., նշվ. հոդվ., էջ 1:

44 «Ազատամարտ», 1911, № 761, 3/16 դեկտեմբերի, էջ 3:

45 Tanielyan T., «Sabah», 2016, № 12:

46 Լոքմակեօղևան Ծ., Առանց Արցախի չկայ Հայաստան, ինչպես չկայ Արցախ առանց Հայաստանի, «Ակօս», 2015, № 975, 9 յունուարի, էջ 3:

Կարապետ Պալյանի տապանաքարը (լու.՝ Ա. Հակոբյանի (ՀՃՈՒ), 2020 թ.)

Է սրբատեղի դարձած աղբյուր⁴⁷: Հողվածում առկա լուսանկարի հիմամբ փորձեցինք վերծանել աղբյուրի և դրան կից օրորոցաձև տապանաքարի արձանագրությունները:

Աղբյուր. արձանագրությունն է.

Թ.: / Սա | յիշատակ է. | ո՛վ ուխտաւորք, վայել/է-ցէք ստրկիս, ողորմի | ասացէք, 1861 ամին:

Ուղղանկյունաձև տապանաքար՝ վերաօգտագործված աղբյուրի կառուցման ժամանակ.

Տապան հանգուցե(ա)լ լրխահոզի տ(է)ր Յոհաննէսի/ն Թառունե(ա)նց, վաղջ(ա)նե(ա)ց | 1872:

ժբ. Նորայր Տատուրեան, «Բառերու խորհրդաւոր աշխարհը»⁴⁸.

Ծառատունկ իրականացնելու նպատակով զըպրոցում դրամահավաք է կազմակերպվում, որի համար հնավաճառ Մուրադից պղնձե գանձանակ են գնում⁴⁹՝ հայերեն հետևյալ արձանագրությամբ.

Գանձանակ | ի նպատ | Մամիկոնեան երկ-(սեռ) վարժարանաց, | 1909, նոյ(եմբեր) 14 | Նոր – Գիւղ:

ժգ. Սիիրան Մանուկեան, «Վաքըֆը գիւղի թանգարանը կը գործէ»⁵⁰.

47 Լոքմակեօզեան Ծ., նշվ. հոդվ., էջ 3:

48 Տատուրեան Ն., Բառերու խորհրդաւոր աշխարհը, «Ակօս», 2017, № 1093, 12 մայիսի, էջ 4:

49 Նույն տեղում:

50 Մանուկեան Մ., Վաքըֆը գիւղի թանգարանը կը գործէ, «Ակօս», 2020, № 1249, 12 յունիսի, էջ 1:

Դաշուշենի աղբյուրի արձանագրությունը (լու.՝ արտատպ. Լոքմակեօզեան Ծ., նշվ. հոդվ., էջ 3)

Մամիկոնյան վարժարանի գանձանակը (լու.՝ արտատպ. Տատուրեան Ն., նշվ. հոդվ., էջ 4)

Գանձանակ (լու.՝ արտատպ. Մանուկեան Մ., նշվ. հոդվ., էջ 1)

Հատված Քասաճանոնի գերեզմանոցից (լուս.՝ արտատպ. Մոյսան Է., ճշվ. հողվ., էջ 2)

Մուսա լեռան հայաբնակ պատմական Վաքրձիլը գյուղում 2020 թ. բացվում է թանգարան, որտեղ ներկայացվում են իրեր տեղի երբեմնի հայաբնակ յոթ գյուղերից: Դրանցից են՝ գանձանակ, կոճակներ, որոնց վրա հայերեն արձանագրություններ կան⁵¹.

... / 1911 / Աղբատաց գանձանակ:

Ժդ. Էրսոյ Մոյսան, «Քասաճանոնի հայոց գերեզմանատունը»⁵².

Քասաճանոնու քաղաքի Սեյրանթեփե կոչվող վայրում կան գերեզմանոցներ, որոնցից մեկը հայկական է: Հողվածագիրն ուշագրավ է համարում շիրմաքարերի վրա հայերեն անունների տակ գրված «Ռուսիոնա Ֆաթիհա» գրառումը, որը մահմեդականներին հատուկ երևույթ է և թարգմանաբար նշանակում է «Տեր ողորմյա»⁵³:

Ի տարբերություն հայկական այլ գերեզմանատների՝ այստեղ մինչև վերջերս էլ թաղումներ են

արվում⁵⁴: Սակայն թերթում առկա տապանաքարերի լուսանկարներից և ոչ մեկում չկա «Ռուսիոնա Ֆաթիհա» գրությունը, որը ոչ թե նշանակում է «Տեր ողորմյա», այլ՝ «Հոգուն Ֆաթիհա» (հատված Դուրանից):

Այսպիսով՝ փորձենք սույնով ամփոփել մեր վիճաբարագիտական պրպտումներն «Ակօս»-ում: Պահպանված արձանագրությունները վկայում են և՛ Կ. Պոլսում, և՛ Արևմտյան Հայաստանում հայկական հետքերի գոյության մասին անգամ մի քանի տասնամյակ տևող մշակութային եղեռնի առկայության պայմաններում: Յրված⁵⁵ և կորսված վիճագրերը մեկտեղելով, դրանց մասին կրկին խոսելով՝ ցանկանում ենք պարզել որոշ անճշտություններ՝ կապված վերձանությունների և վիճագրերի՝ ներկայիս տեղադրության հետ: Այս ուսումնասիրության համար հիմք են եղել այն հողվածները, որոնց հեղինակներն անդրադարձել են մեր մշակութային ժառանգությանը և պահանջել արժանապատիվ հիշատակում:

54 Նույն տեղում:

55 Վտանգված արձանագրությունները գտնե թրթի վրա փրկելու խնդրի լուծմանն է ծառայում նաև Բ. Քորթոշյանի՝ «Կարճ» հանդեսում հրատարակված «Փրկված մասնիկներ հոշոտված մշակույթից» հողվածաշարը (տե՛ս «Կարճ», № 15, էջ 19-25; № 17, էջ 52-54; № 18, էջ 52-55; № 19, էջ 1-8; № 20, էջ 31-37):

51 Նույն տեղում:

52 Մոյսան Է., Քասաճանոնի հայոց գերեզմանատունը, «Ակօս», 2022, № 1344, 22 ապրիլի, էջ 2:

53 Նույն տեղում:

ՇՆՈՐՀԼԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

○ ՆՅՈՒԹԼԿԼ ԼՏԼԿՕՒԹՅԱՆ ՀԼՍԸՐ

- «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնարկությանը
- «Յ. Յովնանյան» ընտանեկան հիմնադրամին
- ՅԾՈՒ հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Յախնազարյանին
- ՅԾՈՒ հիմնադրամի գիտական խորհրդի անդամ Յովան Սիմոնյանին

○ ՏԵԽՆԻԿԼՅՈՎ ԼՊԸՀՈՎԵԼՈՒ ՀԼՍԸՐ

- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
- «Յգորացնենք Յայաստանը» բարեգործական կազմակերպությանը
- ՅԾՈՒ հիմնադրամի բարեկամ Վահագն Նազարյանին

○ ԼՈՒՍԸԿԿԱՐՆԵՐԻ ՀԼՎԼԲԼՅՈՒՒ ՆՎԻՐԵԼՈՒ ՀԼՍԸՐ

- Չավեն Սարգսյանի ընտանիքին
- Յարություն Խաչատրյանին
- Միհրան Ղազարյանին
- Ժան-Կլոդ և Շանթել Յոթելիեններին
- Սամվել Այվազյանին
- Լեռնիկ Յովհաննիսյանին

○ ՀԼԶՎԼԳՅՈՒՏ ԳՐԲԵՐ ՆՎԻՐԵԼՈՒ ՀԼՍԸՐ

- Ժիրայր Քոչարյանին
- Յովան Սիմոնյանին

ՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՒՄԱԿՈՒ
ԳԳ ԿՈՄԵ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳՐԱՏԱՐԱԿՆԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ԳՈՒՄԱԿՈՒՐՆԵՐ

RAA-USA

և

Գ. ԳՈՒՄԱԿՈՒ
ԸՆԾԱՆԵԿԱՆ ԳՈՒՄԱԿՈՒՐՆԵՐ

ԳՈՒՄԱԿՈՒ
ՃԱՐՏԱՐԱԿՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՏԻԿԻ ԳՈՒՄԱԿՈՒՐՆԵՐ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2025

ISSN 1669-2003

25001 >

9 771626 200001

